

Ірина Костюк
кандидат філологічних наук
доцент кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв

Iryna Kostiuk
PhD in Philology
associate professor of the Department of History
and Theory of Art of Lviv National Academy of Arts

kost-i@ukr.net orcid.org/0000-0003-1779-7522

КОНЦЕПТ І МІФОЛОГЕМА В ПОНЯТІЙНОМУ АПАРАТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

CONCEPT AND MIFOLOGEMA IN THE CONCEPTUAL APPARATUS OF MODERN CULTUROLOGY

Анотація. Пропонується аналіз основних визначень термінів «концепт» і «міфологема» в науковому дискурсі останнього десятиліття у контексті культурологічних, філософських, літературознавчих, лінгвістичних і психологічних праць, простежується історія виникнення цих термінів. Порушуються проблеми вітчизняного термінознавства у понятійному апараті сучасної культурології. Пропонується науково вмотивоване визначення концепту, узагальнена дефініція міфологеми, визначений та проаналізований перелік функцій, які виконує міфологема в культурологічному дискурсі: аксіологічна, номінативна, пізнавальна, регуляторна, комунікативна, естетична.

Ключові слова: міфологема, концепт, культурологія, термін, дефініція.

Постановка проблеми. Наукові дослідження останніх двох десятиліть у сфері культурології засвідчують, що з'ясування особливостей взаємодії культури та суб'єкта переважно ґрунтуються на інтегруванні досягнень суміжних наукових спеціальностей у вивченні механізмів появи нових ментальних форм. Саме цим зумовлене постання нового культурологічного підходу — когнітивного, який значною мірою використовує досягнення когнітивної лінгвістики. Когнітивна культурологія довела, що звичайна вербальна мова є способом ретрансляції культури [11, с. 270] завдяки ментальному опрацюванню інформації, що надходить сенсорними каналами [12, с. 273]. Важливим засобом з'ясування особливостей вказаних процесів є концепти та міфологеми — украй важливі категорії одночасно і мови, і культури, які допомагають подолати своєрідний «розрив» між навколишнім світом і ментальним внутрішнім досвідом людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-технічні досягнення останніх десятиліть, засилля масової культури, шалений вплив на суспільство засобів масової інформації спричинили зміни світогляду, появу нових форм культури і мистецтва. Саме тому науковці усе частіше звертаються до вивчення механізмів, які запускають ці зміни, тих концептів і міфологем, що формують менталітет і стратегічні шляхи розвитку культури. Те саме явище культури розглядають з позиції різних сфер науки, концепції та теорії, появу яких це явище спричинило, поширюються да-

леко за межі первинної сфери побутування та активного використання. Тому цілком закономірним є використання у культурологічному дискурсі термінів психології, філософії, філології, соціології тощо.

До визначення понять концепту та міфологеми, які часто трактуються як синонімічні, зверталися мовознавці, фольклористи, літературознавці, значно рідше трактування цих термінів пропонували культурологи. Спостерігаємо часто невмотивоване використання цих термінів, а також застосування їх у невідповідному контексті. Значний внесок у трактування термінів «концепт» і «міфологема» зробили дослідники С. Воркачов, В. Карасик, Д. Лихачов, А. Приходько, Н. Слухай, І. Стернін та ін.

Спостерігаємо появу все більшої кількості досліджень, які пропонують порівняння уявлень про ціннісні поняття культури в різних етносів. Такі роботи (їх більшість) ґрунтуються на ідеї універсальності базових міфологем і культурних концептів людини, визнаючи, однак, особливості національного тлумачення, зважаючи на національний культурний і суспільно-історичний досвід.

Мета статті — визначити межі понять «концепт» і «міфологема», простежити побутування термінів у науковому дискурсі культурології та суміжних наук, виокремити науково обґрунтовані дефініції.

Виклад основного матеріалу. Когнітивна лінгвістика визначає концепт як одиницю ментальної мови, завдяки якій опрацьовується інформація, що формує картину світу.

При цьому сама інформація трактується у двох площинах: як нейтральне поняття і як «культурна інформація», що описує весь простір свідомості людини — багатозначний, часто символічний і метафоричний.

Сам термін «концепт» для наукового дискурсу гуманітарних наук не є неологізмом. Зустрічаємо його вже у працях середньовічних мислителів (маємо на увазі полеміку реалістів і номіналістів) як форму існування універсалій, причому і в речах, і у свідомості людини.

Якщо простежити історію появи цього терміна в науковому дискурсі, то маємо свідчення про першого науковця, який використав його у своєму дослідженні — російський філософ та літературознавець С. Аскольдов-Алексєєв у статті 1928 року «Концепт і слово», трактуючи як родові поняття, яке об'єднує велику кількість однотипних предметів. Відомий дослідник Д. Лихачов продовжив і розвинув таке трактування, запровадивши термін «концептосфера» (його дослідження у першу чергу стосувалися лінгвістики, термін введений за аналогією до терміна В. Вернадського «ноосфера») — потенції, що відкриваються у словниковому запасі окремої людини, як і мови загалом. Науковець стверджував, що кожен концепт може бути по-різному витлумачений залежно від конкретного контексту, культурної індивідуальності мовця та його культурного досвіду: концепт постає як «наслідок зіткнення словникового значення слова з особистим та народним досвідом людини» [1, с. 5], а «поняття “концептосфера” особливо важливе тому, що воно допомагає зрозуміти, чому мова є не просто засобом спілкування, але й певним концентратом культури нації та її втілення в різних прошарках населення аж до конкретної особистості» [1, с. 9].

Авторитетний дослідник у цій сфері С. Воркачов вважає, що концепт є базовою операційною одиницею думки, способом і результатом категоризації знань [1, с. 6], називаючи сам термін «парасольковим», оскільки він «покриває предметні сфери кількох наукових напрямів: ... психології і ... лінгвістики, що займаються проблемами мислення і пізнання, зберігання та опрацювання інформації, а також лінгвокультурології, визначаючись і уточнюючись в межах теорії, твореної їхніми постулатами і базовими категоріями» [1, с. 5].

Справа у тому, що в широкому розумінні культура охоплює і дорефлексивні структури (схеми, моделі поведінки, культурні архетипи). Простежуємо кілька підходів до визначення концепту, однак його розуміння як одиниці «колективного знання/свідомості (відсилає до вищих духовних цінностей), що має мовне вираження і позначена етнокультурною специфікою» [2, с. 94], об'єднує різні інтерпретації. У концепті як багатоаспектній категорії дослідники зазвичай виокремлюють три основні рівні: понятійний (його неможливо описати через перерахунок основних оз-

нак з огляду на їх різнотипність), асоціативний (через образні конотації асоціюється з відомими для етнокультурного соціуму символами та подіями), ім'я концепту (конкретне слово, яке вербалізує концепт) [1, с. 9].

Найбільшу неузгодженість у розумінні сутності концепту та некоректне використання (як і визначення) терміна спостерігаємо саме в культурології. Причина, очевидно, у певній змістовій невизначеності самого терміна «культура», яким можна визначити будь-які артефакти, фактично все, що не належить до світу природи, численні дослідники зараховують до сфери культури науку і мову, хай навіть і з певними застереженнями.

Слід погодитися з думкою, що «концепт» утвердився в якості універсального терміна для поняття, що він передбачає, саме тому, що не знаходить однослівних еквівалентів при перекладі на інші мови [6, с. 85]. Саме образна складова (символ, стереотип, прототип тощо) суттєво відрізняють концепт від поняття. Можемо відзначити як універсальні кілька визначень концепту, які найчастіше використовують дослідники: «багатовимірне культурно-значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості, що опредмечується в тій чи іншій мовній формі» [3, с. 6–7]; «термін концепт ... стає інтелектуальним стрижнем, що з'єднує твір у формі образних знаків, а водночас є побудником творення символів, метафор, з'єднуючи невідповідні поняття в несподіваному ракурсі й тим наповнюючи твір поглибленим змістом. Це свідоме оперування культурним спадком попередніх епох через використання загальноприйнятих, загальнолюдських і національних смислів» [10, с. 91]. Звернення до історичного підґрунтя дозволяє простежити та виявити найбільш ранні взаємодії (інколи дуже креативні), моделювати сенс і структуру концепту й навіть цілої концептосфери у далекому минулому. Саме звернення до ядра концепту, його глибинного рівня, допомагає виявити не лише культурні інваріанти концепту, але й ментальні.

Отже, можна сміливо стверджувати, що концепт у системі культури — це водночас і дуже індивідуальне уявлення, і спільне. Концепт існує у різних прошарках по-різному та неоднаково реальний для людей конкретної культури, оскільки концепт побутує у сфері культурного досвіду людини, її світогляду, знань і, що особливо важливо, її вміння швидко знаходити асоціативні ряди в цьому досвіді. Це своєрідне послання, яке може бути належно сприйнятим і адекватно зрозумілим лише в певному контексті й залежно від цього контексту може бути по-різному розшифрований залежно від культурного досвіду та інтелекту реципієнта. Концепти можна вважати одиницями культурного мислення, на підставі внутрішніх зв'язків вони поєднуються у концептосфери, що в сукупності своїй становлять загальну концептосферу культури.

Ще один важливий момент — у культурі та мові присутня спільна система концептів,

однак не всі аспекти концепту відображаються безпосередньо, багато змістів концепту залишаються невербалізованими, вони можуть «добудуватися» на основі подібності та протиставлення, а також через вивчення норм і традицій певної культури, обрядів і ритуалів, релігії, творів різних видів мистецтва (будь-який елемент культури потенційно може бути «ключем» до розшифрування змісту концепту).

Підсумовує визначення поняття «концепт», на нашу думку, наступна, можливо, дещо узагальнена дефініція: «Концепт як інформаційна структура художньої та аналітичної свідомості вважається різносубстратною, відповідно організованою одиницею пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт ... пізнання» [5, с. 521]. У контексті когнітивної семантики та культурології структура концепту не залишається стабільною, дослідники виділяють у ній три основні складові: чуттєвий образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле [9, с. 106]. Чуттєвий образ переважно індивідуальний для кожної окремої особистості; інформаційний зміст охоплює основні ознаки явища чи об'єкта, що концептуалізується; інтерпретаційне поле неоднорідне та містить кілька зон, які «співпрацюють» з інформаційним полем по-різному: оціночну, енциклопедичну, ужиткову, регулятивну, соціально-культурну.

Кожна культура має свою сукупність компонентів, що будуються як ієрархія. Ось чому однакова сукупність ознак, понять і характеристик, що складають зміст концепту в різних культурах, не передбачають ідентичності цього змісту. Однак у середовищі самих концептів одного рівня неможливо вибудувати ієрархію.

Перейдемо тепер до парадигми значень, у якій побутує термін «міфологема» як універсальна одиниця, що охоплює різні сфери культури, а також різноманітні аспекти людини як соціокультурного феномена: «Міфологема — конкретно-образний, символічний спосіб відображення реальності — стає своєрідною формулою не лише сприйняття людиною довкілля в усіх його вимірах, а й формулою комунікативного символічного засобу встановлення зв'язку з універсальними цінностями, закодованими у міфотворчих актах, засобу гармонізації людини і природи, способу розуміння міфу як ключа до інтерпретації інших культурних явищ» [7, с. 83].

Сам термін «міфологема» запозичений з психоаналізу К. Юнга (уперше вчений використовує його в розділі «Введення у сутність міфології» [14, с. 5–31]), а одиницею загальноживаної наукової лексики цей термін став щойно наприкінці ХХ століття, коли практично в усіх гуманітарних науках значно збагатилися терміносистеми. Історію свою в українському науковому дискурсі термін веде від праці вітчизняного фольклориста В. Петрова «Міфологема “сонця” в українських народних віруваннях та візантійсько-геллініс-

тичний культурний цикл» [8] (як засвідчує текст цієї статті, тут розглядаються міфологічні уявлення про сонце, які автор знаходить в українському фольклорі).

У літературознавстві міфологема здебільшого трактується як мотив конкретного міфу, його частина, що згодом відтворюється в пізніших літературних творах, таким чином стаючи своєрідним носієм загальнолюдського досвіду. З-поміж використовуваних визначень обираємо, на нашу думку, найбільш науково обґрунтоване: «Міфологема — уламок міфу, міфема, яка втратила свої автохтонні характеристики та функції, залучена до фольклорного тексту, в якому сприймається як вигадка, образна оздоба чи сюжетна схема, що вже стала традиційною. Міфологема поширена в художній літературі на рівні асоціацій із міфічними претекстами, алюзій, ремінісценцій, цитат тощо» [5, с. 54].

Термін «міфологема» отримав особливу популярність наприкінці 80-х — початку 90-х ХХ століття. Особливо часто згадуються міфологема матері, міфологема смерті, міфологема самотності в натовпі, міфологема успішної людини, персоніфіковані міфологеми Наполеона, Леніна, Гітлера, Сталіна, Путіна, «русского мира» тощо (така своєрідна ідеологізація міфологеми відбувається, як правило, через образ якоїсь непересічної особистості під впливом масової культури, спостерігаємо навіть певні універсальні ідеологеми, що мігрують з культури в культуру).

Аналіз наукових праць засвідчує широкий спектр функцій, які виконує міфологема в текстах: саме в міфологемі відбувається запозичення інформації, що стимулює розвиток будь-якого соціуму (можемо таким чином говорити про аксіологічну функцію), міфологеми реформують картину світу через переіменування (а це номінативна функція), пояснюють причини багатьох явищ (пізнавальна функція), міфологеми засвідчують табуїзованість певних дій, стосунків (основні аспекти регуляторної функції), забезпечують спілкування між поколіннями і цілими культурними епохами (комунікативна функція), що для нас особливо важливо — саме в міфологемах спостерігаємо основні засади комбінування різних елементів та виражальних можливостей (естетична функція). Крім того, міфологема завжди має етнічну, регіональну специфіку, оскільки під час її використання бачимо суттєвий вплив національної картини світу.

Висновки із запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у вказаному напрямі. Наше дослідження доводить, що сенс слова-концепту визначається, у першу чергу, множиною контекстів використання і залежить від світоглядних пріоритетів автора (письменника чи художника). Міфологемі можемо трактувати як певне продовження концепту, зважаючи на те, що міфологема зберігає свою актуальність і можливість функціонувати в множинній варіативності,

у кожній конкретній ситуації виражає стабільний (десятиліттями, а інколи й століттями утверджений) зміст, пов'язаний з особливостями міфологічної свідомості.

Можемо також стверджувати, що культурний концепт становить певною мірою дещо невизначене утворення, є певним «ментальним артефактом», функціональним утворенням для впорядкування та опису «духовної реальності». Культурні концепти — це, у першу чергу, ментальні сутності, у яких виражається дух народу, вони орієнтовані на духовність, соціальність, суб'єктивність, а також особисту сферу носія етнічної свідомості. На противагу концепту, міфологеми марковані особливостями суспільної свідомості, що формується панівною ідеологією конкретного соціуму, і тому вони легко перетворюються на ідеологеми.

У запропонованій статті ми не намагалися дати вичерпні визначення понять концепту та міфологеми, а прагнули визначити певні орієнтири у досить великому обсязі дефініцій і термінів (особливо тих, які активно побуту-

ють у науковому дискурсі останнього десятиліття). Міфологема є одиницею міфологічної картини світу, реалізує конкретні концепти міфологічного мислення; містить незмінний зміст (цим тяжіє до алегорії); виявляє свій семантичний потенціал усередині детермінованої походженням змістової традиції (за цими ознаками суттєво тяжіє до символу); у поєднанні з іншими міфологема може формувати нові понятійно-образні композиції; міфологема є завжди актуальною формою культурної пам'яті, загальносуспільного сумління, засобом національного діалогу. Перелік міфологем досить обмежений тематично: провідні архетипи мислення і фантазії, дискурс соціального символізму, засадничі універсалії культури, глобальні опозиції картини світу, космогонічні моделі. Бачимо перспективи наступних досліджень в обраній тематиці — класифікація концептів і міфологем на основі аналізу просторово-часових і соціально-культурних відношень, основних напрямів пересмислення значення, а також появи цілком нових концептів і міфологем.

Література

1. Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. Москва, 2003. Вып. 24. С. 5–12.
2. Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Воронеж, 2002. Вып. 3. Аспекты метакommunikативной деятельности. С. 79–95.
3. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: сб. научн. трудов. Волгоград-Архангельск, 1996. С. 3–16.
4. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Известия Академии Наук. Серия литературы и языка. Т. 52. № 1. 1993. С. 3–9.
5. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
6. Нерознак В. П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. Омск, 1998. С. 80–85.
7. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. 420 с.
8. Петров В. Міфологема «сонця» в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл // Етнографічний вісник. 1927. Кн. 4. С. 88–119.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. 314 с.
10. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
11. Режабек Е. Я. В поисках рациональности. Москва : Академический проект, 2007. 383 с.
12. Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология. Санкт-Петербург : Алетей, 2010. 312 с.
13. Татарская Д. А. Понятие «концепт» в системе наук о культуре. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kontsept-v-sisteme-nauk-o-kulture/viewer>
14. Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов. Минск : Харвест, 2004. 400 с.

References

1. Vorkachev S. G. Kontsept kak «zontikovyy termin» // Yazyk, soznanie, kommunikatsiya. Moskva, 2003. Vyip. 24. S. 5–12.
2. Vorkachev S. G. Metodologicheskie osnovaniya lingvokontseptologii // Teoreticheskaya i prikladnaya lingvistika. Voronezh, 2002. Vyip. 3. Aspekty metakommunikativnoy deyatel'nosti. S. 79–95.
3. Karasik V. I. Kulturnye dominanty v yazyike // Yazykovaya lichnost: kulturnye kontseptyy: sb. nauchn. trudov. Volgograd-Arhangelsk, 1996. S. 3–16.
4. Lihachev D. S. Kontseptosfera russkogo yazyika // Izvestiya Akademii Nauk. Seriya literatury i yazyika. T. 52. # 1. 1993. S. 3–9.
5. Literaturoznavcha entsylopediya : u 2 t. T. 2 / Avt.-uklad. Yu. I. Kovaliv. Kyiv : VTs «Akademiya», 2007. 624 s.
6. Neroznak V. P. Ot kontsepta k slovu: k probleme filologicheskogo kontseptualizma // Voprosy filologii i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazyikov. Omsk, 1998. S. 80–85.

7. Ortega-i-Gasset H. Vybrani tvory. Kyiv : Osnovy, 1994. 420 s.
8. Petrov V. Mitologema "sontsya" v ukrayinskyh narodnyh viruvannyah ta vizantiysko-gellinistichniy kulturniy tsykl // Etnografichnyi visnyk. 1927. Kn. 4. S. 88–119.
9. Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. Moskva : AST : Vostok-Zapad, 2007. 314 s.
10. Prihodko A. M. Kontsepty i kontseptosystemy v kognityvno-dyskursyvniy paradygmi lingvistyky. Zaporizhzhya : Prem'Er, 2008. 332 s.
11. Rezhabek E. Ya. V poiskah ratsionalnosti. Moskva : Akademicheskyy proekt, 2007. 383 s.
12. Rezhabek E. Ya., Filatova A. A. Kognitivnaya kulturologiya. Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2010. 312 s.
13. Tatarskaya D. A. Ponyatie «kontsept» v sisteme nauk o kulture. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kontsept-v-sisteme-nauk-o-kulture/viewer>
14. Yung K. G. Dusha i mif. Shest arhetipov. Minsk : Harvest, 2004. 400 s.

Kostiuk I.

Concept and mifologema in the conceptual apparatus of modern cultural studies

The analysis of the basic definitions of the terms "concept" and "mythologem" in the scientific discourse of the last decade in the context of cultural, philosophical, literary, linguistic and psychological works is offered, and the history of these terms is traced. Problems of domestic terminology in the conceptual apparatus of modern cultural studies are raised. The scientifically motivated definition of the concept, the generalized definition of the mythologist, the list and functions that the mythologist performs in the cultural discourse are offered: axiological, nominative, cognitive, regulatory, communicative, aesthetic.

Keywords: mythology, concept, culturology, term, definition.

Костюк И. В.

Концепт и мифологема в понятийном аппарате современной культурологии

Предлагается анализ основных определений терминов «концепт» и «мифологема» в научном дискурсе последнего десятилетия в контексте культурологических, философских, литературоведческих, лингвистических и психологических исследований, освещена история возникновения этих терминов. Подняты проблемы отечественного терминоведения в понятийном аппарате современной культурологии. Предлагается научно обоснованное определение концепта, обобщенная дефиниция мифологема, определены и проанализированы основные функции мифологема в культурологическом дискурсе: аксиологическая, номинативная, познавательная, регуляторная, коммуникативная, эстетическая.

Ключевые слова: мифологема, концепт, культурология, термин, дефиниция.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2020